

АВТОБІОГРАФІЧНА ПАМ'ЯТЬ ЯК НЕОБХІДНА УМОВА КОНСТРУЮВАННЯ АВТОБІОГРАФІЧНОГО НАРАТИВУ

Художня автобіографія як окремий літературний жанр формує сьогодні одну з провідних тем активних літературознавчих дискусій українських дослідників (К. Дуб, Л. Мироненко, Л. Мороз, Г. Попова, А. Цяпа, Т. Черкашина). Активному зростанню інтересу літературознавців до феномену художньої автобіографії сприяють її жанрова своєрідність, здатність синтезувати різні родові властивості, можливість використання в життєписі різноманітних комунікативних стратегій, а також її головна специфіка, яка полягає в тому, що суто літературний підхід до її вивчення виявляється недостатнім.

Необхідність різностороннього підходу до вивчення жанру автобіографії постійно акцентують сучасні теоретики літератури: „Поле (авто)біографічних досліджень конструюється як принципово мультидисциплінарне, що поєднує лінгвістику, антропологію, історію, психологію, соціологію і т.д.” [1, 148]. Аспекти, з яких можна розглядати проблеми автобіографії, включають вихідні точки філософії, історії культури, лінгвістики, психології літературознавства [3, 32]. Проте жодна, окремо взята галузь знань, не може претендувати на монополію стосовно „літератури факту”. Важливість цього моменту чітко доводить і сама практика письменницької творчості. Кожна людина може написати в житті книгу з розповіддю про себе. Але для цього треба бути не тільки митцем, але й філософом, психологом, соціологом, глибоко бачити процеси соціального життя, рух історії та вміти зобразити це в реальних людських характерах.

Наголосимо, що кожна автобіографія – це спогад і результат власних спостережень, які є набагато ширшим явищем, аніж лише простим перераховуванням пережитих подій. Автобіографування відображає рух автобіографа хронотопом власної пам'яті. Простір письма створює умови для реалізації процесу самопізнання. Автобіографія – це документ для вивчення соціального статусу людини, а психологія допомагає зрозуміти суть самоосмислення, що представлене як активність особливого роду, спрямована не лише на усвідомлення провідних мотивів, а й координацію особистості. Сьогодні в українському літературознавстві заявлена можливість входження на термінологічному рівні в науковий обіг понять „психопортрету” та „психобіографії” [4, 104-108], що свідчить про особливу роль психологічних наук при вивченні спогадової літератури.

Автобіографія, реконструюючи реальність, уможливорює подолання кризових моментів. Вона підпорядкована здійсненню певних людських запитів. Саможиттєпис допомагає утвердженню людини як рівної серед інших людей. Він підкреслює неординарність та особливість автобіографа. Автобіографія є

прагненням підтвердити власну версію свого життя. Психопсихологи висловлюють припущення, що звернення людини до автобіографічного жанру викликане не лише літературними причинами. Як обґрунтування того, що кризові феномени та втрата культурних смислових горизонтів ведуть за собою створення індивідом своїх власних смислових горизонтів, психопсихологи вводять дві кризові моделі. Перша модель є трьохфазовою, її основні компоненти це падіння, параліч, відновлення. Друга модель є виключно самим моментом кризи і не піддається міфологічному трьохфазовому відтворенню.

Російська дослідниця автобіографічного жанру О. Созіна на основі інтерпретацій проблеми спостереження у романтичних автобіографіях стверджує: „Спостереження тут – не проста реєстрація подій і речей, які відбуваються перед очима. Це активне сприйняття, синтез, які мають на увазі генерацію деякого іманентного смислу” [7, 400]. В автобіографії чітко розрізняють „я” минуле, що є життям, і „я” теперішнє, що є суб’єктивністю стосовно життя. У традиційному класичному автобіографічному письмі констатується наявність активної рефлексії суб’єкта на змістовний бік свого життя. Розвиток автобіографічного жанру викликає зміну цього виду рефлексії, предметність якої завжди визначалась динамікою – від дії та почуття до думки.

Зосереджуючись, в основному, на психологічній стороні автобіографізму, О. Созіна акцентує здійснювану свідомістю тематизацію матеріалу, що полягає у наближенні горизонтів минулого. Важливим є поняття метатекстової лінії, пов’язане з викладенням подій минулого: „Послідовно логічного викладення подій минулого життя важко чекати від будь-якого автобіографічного тексту. Його внутрішній час за визначенням є нелінійним, оскільки він пишеться за законами пам’яті” [7, 401]. У цьому виявляється анахронічність автобіографічної розповіді. Людська пам’ять – це особливий, суб’єктивний стан свідомості, якого поза нею бути не може. Тісно пов’язана з категорією часу, пам’ять може бути представлена як час, який „... став і безперервно стає своїм слідом” [7, 409]. Пам’ять нерозривна із символами – прозорими носіями чогось іншого стосовно їхньої матеріальної природи.

Для аналізу історії життя необхідні чотири взаємопов’язані базові поняття: контекст, автентичність, референціальність, рефлексивність. Їхнє психологічне трактування подає відомий російський психолог Г. Готліб, яка розуміє під контекстом умови та структуру автобіографії. Автентичність забезпечується спробою автора реалістично представити життя. Референціальність означає віднесеність до певних подій. Рефлексивність виділяє у розповіді автора як розповідача, що дивиться на себе збоку. Вона є мотивацією автобіографа, яка знаходить вираження на лексичному рівні тексту [2, 150-152].

Часто люди не можуть позбутися нав’язливих думок про своє минуле, вони намагаються знайти виправдання тому, що сталося у їхньому житті, надати окремим минулим подіям певного смислу. Процес написання автобіографії переводить хаотичний життєвий досвід у осмислену історію.

Відомий американський психолог Г. Олпорт (1897-1967) на основі багаторічних спостережень виділив основні причини звернення людини до автобіографічного жанру, які можуть бути як зовнішніми так і внутрішніми. Аналіз мемуарно-автобіографічної літератури дає підставу стверджувати, що на особливу увагу серед них заслуговують наступні: самозахист чи самовиправдання в очах сучасників і наступних поколінь; егоїстичне прагнення показати себе („Сповідь” Руссо); намагання навести порядок у житті шляхом впорядкування своїх нотаток; пошук естетичного задоволення у письменницькій діяльності; осмислення перспектив власного життя, звіт про пройдений шлях, початок „нового життя”; розрядка внутрішньої напруги в період важкої життєвої кризи; прагнення до самоувіковічення, протест проти забуття; зовнішня мотивація (прохання друзів чи знайомих, рекомендація лікарів і т.д.) [детальніше про цю проблему див. 8].

Питома вага психологічних наук при вивченні проблем художньої автобіографії посилюється тим фактом, що саме психологія дозволяє детально вивчити проблеми конструювання автобіографічного наративу. А з другого боку, автобіографія є важливим документом для вивчення людини, її соціального статусу. Психологія допомагає зрозуміти суть самоосмислення, яке представляється як активність особливого роду, що спрямована не лише на усвідомлення провідних мотивів, а й координацію усієї особистості в цілому. Автобіографування будується як процес трактування і закарбовування відкритого смислу подій, які структурують історію суб’єкта. Психологія, зокрема результати психоаналітичних досліджень, суттєво допомагають тлумачити підсвідомі механізми пам’яті, що включаються при зверненні людини до минулого [детальніше про це див. 9, 41-54]. У контексті нашого дослідження особливо слід виділити наративну психологію як перспективний напрямок сучасної психологічної науки. Ця галузь психології розглядає життя людини як історію чи певний текст.

Ми розуміємо автобіографічний наратив як суб’єктивно впорядкований досвід життєвого шляху. Його обов’язковими складовими є константна та змінювана частини. Це фундаментальний компонент соціальної взаємодії на кожному етапі дорослішання людини. Він поєднує автобіографа з іншими членами суспільства та з культурою загалом. Існують декілька способів організації автобіографічного наративу: описовий, емоційно-метафоричний, дидактичний, аналітико-телеологічний, символічний. Одиницею побудови автобіографічного наративу є подія, з якою пов’язане щось важливе для автобіографічного суб’єкта. Автобіографічний наратив завжди орієнтується на реципієнта, він вибудовується за при принципом „нічого зайвого”.

При дослідженні функцій автобіографічного наративу (когнітивна, емоційна, спонукальна) психологи особливо акцентують його терапевтичну функцію. Новітні психологічні дослідження доводять, що код пам’яті протягом життя піддається різноманітним модифікаціям, трансформаціям і новим інтерпретаціям. Неабиякої ваги при цьому набирає правильна відповідь на

запитання, чи спогади відображають сучасну перспективу розповідача, чи представляють собою колишній варіант сприйняття дійсності. З психології до літературознавства перейшло поняття „мрійлива неправда”, коли минуле представляється наче в тумані, а бажане видається за дійсне. Суть поширеного в сучасному літературознавстві поняття „обман пам’яті” полягає в тому, що здається пережитим те, що в дійсності ніколи не існувало (так зване *jamaïs vu*). У цьому випадку йдеться про появу в пам’яті предметів чи людей у зовсім невідомому аспекті.

Широке поле для психологічних досліджень створюють версії походження особливо детальних яскравих спогадів, які, як правило, вважаються абсолютно автентичними, з пам’яті сторонніх очевидців. Одна з наших попередніх розвідок присвячена зовсім непримітному дитячому спогаду Й.-В. Гете, який автобіограф розміщує на перших сторінках своєї автобіографічної книги „Поезія і правда”. На початку свого життєпису цей письменник згадує не про своїх батьків, не про улюблену бабусю чи інших членів сім’ї, а детально описує невинну витівку дитини з биттям горшків, яка невідомо чим би закінчилась, якби не була зупинена кимось з дорослих. Логічно виникає запитання про те, чи не випадково така нічим не особлива подія зайняла перші сторінки автобіографії? У „Поезії і правді” Й.-В. Гете підкреслює, що ця подія записана зі слів його рідних, а в одному з досліджень Зигмунда Фрейда [11, 21-26] вона розглядається як власний спогад, особливо стійкий до процесу забування [детальніше про цей епізод див. 9, 41-54].

З точки зору психології, автобіографічне письмо можна трактувати як сценічний процес, у якому співпрацюють так звані сьогоденні та тодішні інтереси автобіографа, поєднання яких веде до стирання багатьох протиріч. Виходячи з визначених німецьким дослідником проблем пам’яті К. Пітцкером трьох важливих рівнів автобіографічного зображення (сьогоднішнє „я” автобіографа, згадуване „я”, традиція й адресат) [12, 19], підкреслимо перебування автобіографічного письма у просторі між автобіографом та його адресатом. Сам текст автобіографії залишається перехідним об’єктом, який поєднує адресата й автобіографа з традицією та його сучасністю.

Важливим внеском психологічної науки у вивчення проблем художньої автобіографії є монографії та статті російського психолога В. Нуркової, яка вважає уяву про власне життя і долю узагальненням особистістю значущих подій пережитої частини життя, що входять в автобіографічну пам’ять [5; 6]. Тема автобіографічної пам’яті на сьогоднішній день ще залишається відкритою, хоч дослідники часто звертаються до сфери автобіографічного досвіду особистості, вивчаючи „образ минулого” в контексті „життєвого шляху” (Ф. Василюк, Е. Головаха, В. Ковальов). Вперше згадане Дж. Робінсоном поняття автобіографічної пам’яті як нової реальності психологічної науки все частіше з’являється на сторінках літературознавчих розвідок, присвячених проблемам спогадової літератури. Воно активно функціонує поряд з такими

поняттями як індивідуальна пам'ять, історична пам'ять, культурна пам'ять, колективна пам'ять, персональна пам'ять, пам'ять покоління і т.д.

Людина має мотив для самопрезентації історії свого власного існування, який реалізується у створенні історії власного життя і концепції власної долі. Автобіографічна пам'ять, яку дослідниця розглядає у міжкультурному контексті, відіграє значну роль у подоланні різноманітних кризових ситуацій. Цей вид пам'яті визначається як „... суб'єктивне відображення пройденого людиною відрізка життєвого шляху, яке полягає у фіксації, збереженні, інтерпретації та актуалізації автобіографічно значимих подій і станів, якими визначається самоідентичність особистості” [5, 27]. Зміст автобіографічної пам'яті характеризується максимальним ступенем образності.

У своїх розвідках В. Нуркова наголошує три дуже важливі для розуміння автобіографічного дискурсу моменти:

1. минуле завжди неоднозначне;
2. те, що людина пам'ятає про себе, не є рівносильне тому, що з нею відбувалося в реальності;
3. пам'ять про минуле завжди конструюється, але це конструювання може бути захисним, неусвідомленим і деконструктивним, а також особистісно прогресивним.

Розробка концепції автобіографічної пам'яті, що притаманна лише людині, системно описує функції, структуру та механізми цього виду пам'яті. Вона необхідна для розуміння закономірностей зв'язку особистості з часом і подіями її особистого життя. Автобіографічна розповідь є завжди об'єктивним вираженням психологічного „Я” особистості, яке керується законами та нормами мовлення і психологічними механізмами пам'яті. Психологи розглядають автобіографічний наратив як засіб саморозуміння (історія для себе) та засіб самопредставлення (історія для іншого). Основною функцією автобіографічного наративу є самопрезентація. Завдяки наративу суб'єкт усвідомлює себе, представляє певну точку зору, утверджує себе таким, яким він хоче бути, а також створює своє минуле. В процесі такого конструювання відбувається переосмислення власного досвіду та власної особистості, виникає нове бачення своїх рис і якостей, які, в силу певних причин, не усвідомлювалися чи не сприймалися особистістю. Все це приводить до конструювання цілісної картини життя. У такому розумінні наратив розглядається як засіб саморозвитку особистості [детальніше про це див. 10].

Головна функція автобіографічної пам'яті полягає в розділенні своєї пам'яті з іншими людьми та в регулюванні стану людини в теперішньому. Ця функція реалізується з допомогою мови. Іншими словами, це функція самоусвідомлення та формування Я-концепції. Автобіографічна пам'ять є показником рівня розвитку мислення конкретної особистості. Вона регулює стан людини в теперішньому. Згадуючи себе, ми створюємо історію свого життя, свій образ. При цьому відбувається процес самоосмислення. Слід визнати й той факт, що при створенні „образу життя” людина може плутати час

і місце події, джерело інформації і т.д. Нерідко відбувається прикрашення чи драматизація подій. Інколи людина з метою компенсації чогось нездійсненого, добудовує спомин новими деталями, або взагалі звертається до художнього вимислу, що не заперечує прагнення до правдивості зображення.

Вибудований на основі автобіографічної пам'яті автобіографічний наратив спрямований не лише на передачу життєвого досвіду, а й на розуміння життя інших людей. З його допомогою відбувається розгортання внутрішніх діалогів та формування різночасових образів особистості. Автобіографічний наратив одночасно поєднує в собі акт його творіння і розповідання. Важливу функцію при побудові автобіографічного наративу виконує так званий онтологічний імпульс, при якому бажаному надається статус реального. Однією з основних характеристик автобіографічної пам'яті є відображення унікальних подій індивідуального минулого, що зберігається протягом усього життя. Наступними характеристиками автобіографічної пам'яті є її існування у вербалізованій формі (оповідання, повість тощо) та яскраві образи, які існують у вигляді „живої картинки”. Автобіографічний наратив охоплює життя у всій його цілісності, а автобіографічна пам'ять стосується лише минулого людини.

Література:

1. Арлаускайте Н. Поэтика частного пространства Марины Цветаевой : пространство повседневности / Наталия Арлаускайте // Новое литературное обозрение. – 2004. – № 4. – С. 148-153.
2. Готлиб А. С. Познавательный потенциал „истории жизни” (life story) как стратегии качественного социологического исследования / А. С. Готлиб // Вестник Самарской гуманитарной академии. – 2006. – № 1 (4). Выпуск „Философия. Филология”. – С. 144-153.
3. Медарич М. Автобиография и автобиографизм / Магдалена Медарич // Russian Literature XL (1996) North-Holland. – С. 31-56.
4. Михида С. П. Психологія творчості : пошук нової методології // С. П. Михида / Вісник Житомирського державного університету ім. Івана Франка. – 2004. – № 15. – С. 104-108.
5. Нуркова В. В. Свершенное продолжается : Психология автобиографической памяти личности / В. В. Нуркова. – М. : Изд-во УРАО, 2000. – 320 с.
6. Нуркова В. В. Автобиографическая память (Структура, функции, механизмы) : Дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / В. В. Нуркова. – Москва, 1998. – 305 с.
7. Созина Е. К. Автобиографическое письмо в русской литературе. „Былое и думы” А. И. Герцена : письмо сознания и текст памяти / Е. К. Созина // Сознание и письмо в русской литературе. – Екатеринбург : Издательство Уральского университета, 2001. – С. 341-430. (Серия „Studia humanitatis”).
8. Электронный ресурс. Режим доступа к тексту : <http://magazine.mospsy.ru/dictionary.php?term=134000>.

9. Шевців Г. М. Психоаналітичні інтерпретації автобіографічного дискурсу : Гете і Руссо / Г. М. Шевців // *Studia Philologica*. Збірник наукових праць. – Дрогобич : Коло, 2005. – С. 41-54.
10. Шиловська О. М. Психологічні особливості породження наративу як засобу саморозвитку особистості : Дис... канд. психол. наук : 19.00.01 / Інститут психології ім. Г. С.Костюка АПН України / О. М. Шиловська – К., 2003. – 282 с.
11. Freud Sigmund. Eine Kindheitserinnerung aus „Dichtung und Wahrheit. – *Gesammelte Werke*. – Zwölfter Band. – Fischer Taschenbuch Verlag. – S. 21-26.
12. Pietzcker Carl. Die Autobiographie aus psychoanalytischer Sicht // *Antike Autobiographien : Werke, Epochen, Gattungen*. Michael Reichel (Hrsg.) / Carl Pietzcker. – Köln : Böhlau Verlag, 2005. – S. 15-27.

Анотація

Статтю присвячено питанню мультидисциплінарного підходу до вивчення мемуарно-автобіографічного жанру літератури. Основна увага зосереджена на ролі психологічних наук при конструюванні та вивченні автобіографічного наративу. Виділено деякі поняття сучасного літературознавства, запозичені з термінологічного лексикону психологічних наук. Розглянуто основні характеристики та функції автобіографічної пам'яті, яка визначена як особлива особистісно зумовлена реальність з притаманною їй внутрішньою цілісністю.

Аннотация

Статья посвящена вопросу мультидисциплинарного подхода к изучению мемуарно-автобиографического жанра литературы. Основное внимание сосредоточено на роли психологических наук при конструировании и изучении автобиографического нарратива. Выделены некоторые понятия современного литературоведения, позаимствованные из терминологического лексикона психологических наук. Рассмотрены основные характеристики и функции автобиографической памяти, которая определена как особенная личностно обусловленная реальность с присущей ей внутренней целостностью.

Annotation

The article is devoted to a multidisciplinary approach to the study of a memoir-autobiographical literary genre. The main attention is focused on the role of Psychological Science in the construction and the study of an autobiographical narrative. Certain notions of Contemporary Literary Theory, borrowed from the terminology lexicon of Psychological Sciences, are singled out. The basic characteristics and function of autobiographical memory, which is defined as a particular individually determined reality with its intrinsic internal integrity, are analyzed.